

Т.В. ГАЙДАЙ, к.е.н., доцент,
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ІНСТИТУЦІЙНО-ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ ІНВЕРСІЙНОГО ТИПУ СИСТЕМНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Практичний хід та накопичений за останні десятиріччя досвід триваючої системної трансформації в постсоціалістичних країнах дозволяє дійти певних теоретико-аналітичних узагальнень щодо її суті та особливостей. Численні економічні дослідження різних аспектів трансформаційного процесу переконливо засвідчують його надскладний, поліморфний та полідетермінований характер. При цьому додаткової складності йому надає переплетення поступального природно-еволюційного економічного розвитку із свідомо керованим системним інституційним проектуванням. Як реалізація, так і пізнання трансформаційних завдань подібної надскладності потребує залучення відповідного теоретико-методологічного інструментарію, який би дозволяв наблизитись до їх адекватного наукового відтворення в якості предмету дослідження та об'єкту цілеспрямованого впливу. А це у свою чергу потребує творчої акумуляції та синтезу теоретичних й аналітичних надбань сучасної світової та вітчизняної економічної теорії.

До арсеналу продуктивних науково-пізнавальних засобів слід віднести інституційно-еволюційну теорію, яка започаткована і розробляється спільними зусиллями не тільки представників річних течій традиційного та нового інституціоналізму, але й більш широкими колами представників економічної ортодоксії та гетеродоксії. До розробників інституційно-еволюційної теорії з когорти інституціоналістів різних напрямків слід віднести Т. Веблена[3], Дж. Гелбрейта[8], Дж. Ходжсона[12], Р. Нельсона, С. Вінтера, Р.Коуза[2], Д. Норта[9], Дж. М. Бьюкенена[10], М. Олсона[11] та ін. Також значний внесок в цьому напрямі зробили такі вчені, як Ф. фон Хайєк[7], Й.А. Шумпетер. До українських дослідників, які плідно працюють у зазначеній теоретико-методологічній царині, слід віднести В. Дем'янюка[15], А. Гриценка[13], А. Галчинського, І. Малого, В. Тарасевича[14], В. Мельника[17], Ю. Павленка та ін. Серед російських вчених – О. Нестеренка, Р.Нуреева [20], А.Олейніка, О.Шастітко[17], В.Вольчіка[18], Ю.Латова[19], В.Тамбовцева, Р.Капелюшнікова, В.Полтеровича, О.Московського та ін.

У численних публікаціях вітчизняних та зарубіжних вчених репрезентовано суть та за-

свідчено потужний науково-пізнавальний потенціал еволюційного підходу, інституційно-цивілізаційних досліджень, нової економічної історії, теорії інституційних змін, принципу інституційної спадкоємності та залежності від траєкторії попереднього інституційного розвитку (path dependence), QWERTY ефекту та ін. Але особливістю західних інституційно-еволюційних досліджень є їх розробка та застосування переважно (якщо не виключно) для реалій природно-еволюційного розвитку економічно розвинутих країн із сучасною ринковою економікою та давніми й глибоко укоріненними ліберально-демократичними традиціями. На відміну від цього трансформаційні реалії та історичний досвід постсоціалістичних країн є суттєво відмінними. Їх пізнання потребує додаткової модифікації, так би мовити адаптації чи навіть подальшого творчого розвитку західної інституційно-еволюційної ортодоксії з врахуванням зворотної послідовності інституційних перетворень, які відбуваються при переході від адміністративно-одержавленої економіки до соціально-ринкової.

Виходячи з вищезазначеного, метою статті є розкриття методологічно вагомих аспектів застосування інституційно-еволюційного підходу до теоретичного осмислення специфічних умов системної трансформації в пострадянських країнах.

Сучасний розвиток економічної теорії все більше набуває ознак постнекласичної чи постмодерністської науки. Це змінює онтологічний ракурс сприйняття досліджуваної економічної дійсності. Предметом дослідження стають надскладні, нерівноважні та еволюційні системи. Новими ознаками онтології економічної теорії виступають системність, нелінійність, еволюціонізм. Порівняно з економічною ортодоксією цьому сучасному теоретичному світобаченню в галузі теоретичної економіки значно більш відповідною є парадигма інституціоналізму. Вона, якщо застосовувати відомий вислів Дж.М. Кейнса, є швидше метод, ніж вчення, інтелектуальний інструмент, техніка мислення, яка допомагає тому, хто нею володіє, приходити до вірних висновків.

Еволюційний методологічний підхід за

© Т.В. Гайдай, 2009

своїм змістовним наповненням включає в себе еволюційний науковий світогляд та методологію еволюційного дослідження (аналізу), що охоплює загальні принципи еволюціонізму в їх застосуванні до безпосереднього предмету дослідження. Еволюційний світогляд розглядає природний і соціальний світи як складні системи (організми), які знаходяться у процесі постійного розвитку, обумовленого взаємодією внутрішнього та зовнішнього середовищ, впливом закономірних та випадкових факторів, лінійних та нелінійних зв'язків. Сам механізм еволюційних змін пов'язаний із мінливістю, наслідуванням та відбором [1, с. 621–623].

Патріарх сучасного інституціоналізму Р. Коуз зазначав, що економіку слід вивчати як складну структуру у її взаємозалежностях [2]. У методологічному та метатеоретичному відношенні сучасний інституціоналізм, як традиційний, так і новий, спрямовує значні інтелектуальні зусилля на подолання механістично-статичного теоретичного сприйняття економіки, в тому числі, на основі впровадження еволюційного підходу. В світлі останнього економічний розвиток, системні трансформації, соціально-економічне реформування постають як внутрішньо складні та полідетерміновані процеси, що включають поєднання об'єктивних та ментальних чинників, загальноцивілізаційних закономірностей та національно-специфічних особливостей економічних систем, врахування генетично-еволюційного становлення та розвитку ринку, його мутацій у різних національних економіках та на різних етапах еволюційного розвитку.

Провісником еволюційного підходу до економіки як структури та процесу виступав ще, як відомо, Т. Веблен [3]. Центральною ідеєю започаткованої ним наприкінці XIX ст. дослідної програми було поєднання еволюційної методології з інституційним аналізом економічного розвитку. В ньому він вбачав новий основний принцип економічної теорії. При цьому головним джерелом натхнення служила еволюційна теорія Дарвіна.

Саме еволюційний підхід був для Веблена альтернативою загальному ядру тодішньої економічної науки, яка бачила свої предмет і завдання у вивченні рівноважних станів, вирівняних трендів розвитку і т.д. Т. Веблена не задовольняла наука, зведена до «обговорення конкретних фактів життя з погляду ступеня їхнього наближення до нормального випадку», його метою була теорія «процесу, що кумулятивно розгортається» [4, с. 164, 173] – такого

типу процесу, траєкторія якого, відповідно до вихідної біологічної метафори, складається крок за кроком відповідно до правил, які самі можуть мінятися по мірі розвитку процесу.

Зважаючи на це, для свого часу і навіть наступних етапів розвитку економічної теорії дослідницька програма Веблена була винятково амбіційною. Власне кажучи, еволюціонізм навіть самого Дарвіна, принаймні до відкриття генів, залишався скоріше філософською доктриною, ніж строгою науковою теорією. Поява ж генетики показала, що еволюціонізм як науковий підхід здатний дати не стільки теорію самого процесу змін, скільки теорію правил і механізмів, що скеровують такий процес.

Проте для історії економічної теорії та економічного аналізу ця декларація не увінчалась успішним та завершеним результатом – тобто послідовним втіленням еволюційного підходу в економічну теорію, а тим більше його широким нормативним впровадженням у дослідну практику. На жаль, на цьому етапі розвитку інституційно-еволюційний підхід залишився більше декларацією ніж реалізованою дослідною програмою.

На жаль, незадовільний стан реалізації еволюційних начал в економічній теорії змушений був констатувати лідер нового інституціоналізму Р. Коуз вже наприкінці наступного XX ст.: «Економісти зазвичай пишаються тим, що Чарльз Дарвін прийшов до своєї теорії еволюції, прочитавши Томаса Мальтуса та Адама Сміта. Але ті досягнення, які сталися у біології контрастують з тим, що сталося в економічній науці з часів Сміта. Біологія трансформувалась. Біологи зараз мають детальне розуміння складних структур, що керують функціонуванням живих організмів. Я вірю, що колись ми матимемо такий же тріумф економічної теорії. Але це буде не просто» [5, с. 73].

В сучасному науковому економічному мисленні еволюційний підхід стає методологічним атрибутом аналізу складних суспільних (економічних) систем, які знаходяться у поступальному історичному русі, зазнають глибоких внутрішніх змін. І хоча в економічній лексиці, що категоріально визначає зміст цих трансчасових історичних перетворень, домінує наукова метафоричність (лексика) механістично-картезіанської парадигми – трансформація, еволюційне мислення поступово прокладає собі шлях, а коло його переконаних прихильників неухильно зростає. Поняття економічної еволюції трактується як процес, що відбувається закономірно, а тому є синонімом поняття

«саморозвиток» [6, с. 83].

Впровадження еволюційного підходу в інституційній теорії кінця XIX та упродовж XX ст. безпосередньо відбувалось на основі методологічних запозичень з біології як сфери її найбільш масштабного фахового застосування. Тому воно передбачало впровадження та використання наступних біологічних метафор:

- наслідування;
- відбір;
- мінливість, мутації;
- генетична спадкоємність;
- пристосування;
- конвергенція, дивергенція та ін.

Еволюція інституцій – це природний спосіб реалізації інституційних змін, що реалізується шляхом еволюційно-генетичного розвитку, в процесі якого неформальні інституції, що існують у вигляді норм, традицій, правил, звичаїв, набувають законодавчо-правового оформлення, тобто формального статусу. Еволюційне накопичення нових інституційних елементів утворює нову інституційну систему. Концепція спонтанної еволюції інституцій (біля витоків якої стояв Ф. фон Хайек [7, с. 32, 38–39]) пояснює природу та причини виникнення суспільних інституцій як переважно спонтанний процес, який безпосередньо не є прямим результатом свідомої діяльності людей.

Більш складним завданням є адаптація методології інституційно-еволюційних досліджень до реалій пострадянських трансформаційних економік. Головна відмінність їх функціонування та розвитку в умовах системної трансформації полягає у порушенні природного ходу еволюції. Так, як це не парадоксально звучить, повернення зазначених країн у лоно і русло природної цивілізаційної економічної еволюції першопочатково потребує проходження етапу інверсійного розвитку. Інверсія (на латині *inversio* — перегортання, перестановка) — термін, що означає зміну прямого порядку, стан розвитку процесу, коли завершення стає його початком. Інверсійний тип ринкової трансформації означає інверсійність інституційного економічного розвитку, при якому спостерігається зворотна послідовність перетворень, виникнення економічних форм. При цьому зворотному ході розвитку логічне (хід реформ) не збігається з історичним (природною еволюцією).

Так, в процесі роздержавлення та приватизації крупні державні виробничі комплекси перетворюються у корпорації та акціонерні підприємства. У порівняно швидкому процесі їх привласнення вже на початку становлення

ринково-підприємницьких відносин формуються потужні фінансово-промислові групи, виробничо-фінансова олігархія. Вона репрезентована потужними групами спеціальних інтересів у вигляді регіональних та галузевих «економічних еліт», які активно лобіюють власні економічні інтереси на всіх щаблях державного управління, політичної та навіть судової влади. І це на фоні нерозвинутості, слабкості, немасовості секторів малого та середнього підприємництва. Тобто крупне підприємство та олігархічні угруповання виникають зовсім не як кінцевий результат попереднього тривалого історичного розвитку дрібного масового підприємництва та конкурентного середовища, а швидше як одна із стартових передумов ринкових перетворень.

Такий інверсійний тип ринкової трансформації вже на ранніх фазах економічного реформування породжує прояви ринкового монополізму, потужного економічного лобізму, зрощення крупного бізнесу з державною владою. В той же самий час інституційному середовищу бракує деперсоніфікованості та прозорості економічних відносин, конкурентності ринкового середовища, справжньої підприємницької, а не ренто-пошукацької мотивації, відкритості ринкової інформації, дистанціювання влади від бізнесу, підпорядкування державної влади інтересам суспільства, а не фінансово-підприємницьких еліт.

Проявом суперечливої взаємодії формальних та неформальних інституцій під час реалізації інверсійного розвитку є виникнення на руїнах командно-адміністративної системи ознак «проміжного» типу ринкової економіки – тобто такої, що має формальні атрибути ринку (інституційне імітування), але повноцінно не функціонує за ринковими законами та принципами. Інституційні дефекти проявляються у домінуванні регіональних та галузевих олігархічних угруповань, надмірній концентрації влади та власності, зрощуванні фінансово-промислової та державно-бюрократичної еліт. Дефектна інституційна структура не дозволяє використати переваг та стимулів, властивих ринковому устрою, оскільки характеризується сильною державною регламентацією, залежністю держави від елітарних угруповань, їх змаганням за отримання привілеїв та пільг. Ці явища та шляхи їх подолання – об'єкти ретельного та неупередженого дослідження позитивною та нормативною інституційною економічною теорією.

Важливим стратегічним напрямком модернізації суспільних відносин в Україні є створен-

ня ефективних форм взаємодії між суб'єктами державної влади та суб'єктами ринкової економічної діяльності чи бізнесом. Слід зауважити, що упродовж попереднього п'ятнадцятирічного терміну економічного розвитку України як незалежної держави, орієнтованої на побудову сучасного соціально-ринкового господарства, в цілому вибудувалися прямі й зворотні економічні відносини між різними ланками державної влади та підприємництвом середовищем, в основі яких лежить реалізація державою основних регуляторних функцій щодо бізнесу. Разом з тим їх якість, реальне змістовне наповнення та ступінь відповідності суспільним інтересам залишають величезний простір для подальшого вдосконалення.

Слід підкреслити, що у дослідженні шляхів оптимізації економічного діалогу між владою і бізнесом значний концептуально-методологічний потенціал містять ті напрями сучасної економічної теорії, які у своєму предметному полі фокусують аналітичні зусилля на зазначеній проблематиці. Йдеться зокрема про такі новітні теоретичні відгалуження останньої третини ХХ ст., як нова політична економія (вивчення політичної та економічної взаємодії основних макроекономічних суб'єктів), теорія суспільного вибору, конституційна економіка та ін. Застосування властивої їм методології економічного аналізу дозволяє, на наш погляд, глибше зрозуміти суть політико-економічного діалогу між вітчизняною владою і бізнесом.

В умовах перехідної економіки 1990-х рр. (яка інституціоналістами досить влучно іменується сучасним меркантилізмом) в Україні, як і в решті пострадянських країн, склались специфічні умови господарювання – ринкові за своєю формою, але багато в чому деформовані за своїм реальним змістом. В тому числі йдеться про зримі та інтенсивні процеси зрощення державної влади й великого бізнесу. Причому саме вони мають реально змагальний характер і визначають суть політичного та виборчого процесів. Сьогодні персональний склад вищих щаблів усіх ланок державної влади сформований і навіть кадрово укомплектований представниками потужного регіонального та галузевого бізнесу. За цих умов діалог між владою і бізнесом швидко змінює свій формат, трансформуючись у своєрідний вузько корпоративний діалог, а згодом навіть і монолог, коло інтересів та учасників якого стає максимально звуженим. При цьому він носить досить жвавий і стійкий характер. Але, зрозуміло, що такий формат діалогу (тим більше монологу) не

задовольняє інтересів решти суспільства, включаючи як бізнесові кола (альтернативні бізнес-еліти, малий та середній бізнес), так і не бізнесові кола.

Втім, не можна не відзначити об'єктивно-закономірного характеру владних прагнень панівних бізнес-угруповань. Історичними аналогами цього можуть слугувати приклади примітивного зрощення держави й капіталу в епоху меркантилізму, а також більш пізній досвід державно-монополістичного капіталізму першої третини ХХ ст. Цивілізаційні елементи обох епох переплелись у вітчизняному сьогоденні. Разом з тим, еволюційно набутий досвід розвинутих країн світу з виразними ознаками відкритого, демократичного громадянського суспільства свідчить про необхідність звільнення держави від міцних «обіймів» бізнесу, її переорієнтації на інституційне врегулювання загально прийнятних умов ринкового господарювання, прозору взаємодію з бізнесом, підпорядковану суспільним інтересам.

Тому метою подальшої модернізації відносин державної влади й бізнесу в Україні має стати пошук шляхів (способів, форм) їх переорієнтації з вузько корпоративного у відкрите партнерство (за форматом учасників, підконтрольністю суспільству, гласністю, дієвістю зворотних зв'язків з громадськістю та ін.) заради суспільного, загальнонаціонального успіху.

В цілому теорія інституційних змін досліджує зміст та структуру інституційного розвитку суспільства, економіки, які здійснюються як природно еволюційним, так і революційним шляхами, тобто шляхом радикальних інституційних інновацій (імпорту, модернізацій, запозичень, проектування, імплантацій тощо). В останньому випадку можлива дивергенція інституцій – це спосіб взаємодії неформальних та формальних інституцій в процесі інституційних змін (імпорту інституцій), який має наслідком повне розходження, несумісність старих і нових траєкторій інституційного розвитку, глибинні причини якого пов'язані з неконгруентністю інституцій.

Класифікація і аналіз особливостей елементів неформального інституційного середовища кожної окремо взятої пострадянської країни важливі для оцінки ступеня їх конгруентності ринковому устрою, ринковим формам господарювання (у їхньому формально-інституційному втіленні). Це необхідно для вибору оптимальної моделі інституційного розвитку кожного конкретного національного типу пострадянської економіки, відповідного коригу-

вання стратегії й тактики економічних реформ.

Оптимізація інституційної структури національної моделі ринку припускає корекцію «ідеального типу» ринкової економіки з урахуванням власної історії господарського розвитку (аналізу траєкторії попереднього шляху), особливостей «духу нації», національно-культурних та духовних традицій. Тому, на наш погляд, не можна механічно застосовувати для вивчення вітчизняних економічних реалій теоретичні напрацювання зарубіжних інституціоналістів. Так, глибокі та змістовні дослідження російських колег попри їх загальне цінне теоретико-методологічне навантаження фокусуються безпосередньо на російській інституційній дійсності та етно-культурній традиції, відбиваючи власний національний досвід та властиву саме Росії траєкторію інституційного розвитку. Проте український варіант інституційного розвитку і в історії, і на сучасному етапі має свої відмінності, які повинні стати окремим об'єктом вивчення. Все вищезазначене можна вважати аргументами на користь нагальності вітчизняних наукових розробок, що мають проводитись на національно-історичному ґрунті інституційного розвитку української економіки та вітчизняної економічної історії.

Література

1. Макашева Н.А. Эволюционная экономика. – В кн.: История экономических учений / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. – М.: ИНФРА-М, 2001. – С. 621-638.
2. Coase R. My evolution as an economist // William Breit and Roger W. Spencer, eds., Live of the laureates. Cambridge, MA: MIT Press, 1995, pp. 227-249.
3. Веблен Т. Почему экономика не является эволюционной наукой? // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2006. – Том 4. – № 2. – С. 99–111.
4. Watkins J.W.N. Against "normal science" // Lakatos I. and Musgrave A. Criticism and the Growth of Knowledge. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1970.
5. Coase R. The new institutional economics // The American Economic Review. Vol. 88, № 2. Papers and Proceedings of the Tenth Annual Meeting of the American Economics Association (May, 1998). – p. 72-74.
6. Філіпенко А.С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність. – К.: Знання, 2007.
7. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Пер. с англ. – М.: Ново-

сти, 1992.

8. Гэлбрэйт Дж.К. Экономические теории и цели общества. – М.: Прогресс, 1976. – 406 с.
9. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Начала, 1997. – 197 с.
10. Бьюкенен Дж. М. Сочинения. – М.: «Тaurus Альфа», 1997, - 560 с.
11. Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп. – М.: ФЭИ, 1995. – 174 с.
12. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории – М.: Изд-во «Дело», 2003. – 464 с.
13. Гриценко А.А. Институциональный империализм и его роль в развитии экономической теории // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия: экономическая. Выпуск 34-1.– Донецк, ДонНТУ, 2008. – С.46-51.
14. Тарасевич В.Н.О закономерностях институциональных изменений.// Проблемы современной экономики и институциональная теория / Под ред. В.В. Дементьева, Р.М. Нуреева. – Донецк: ДонНТУ, 2008. – 500 с.
15. Дементьев В.В. Система власти и рентное поведение в переходной экономике // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия: экономическая. Выпуск 34.– Донецк, ДонНТУ, 2004. – С.55-62.
16. Мельник В.П. Взаємні очікування суб'єктів господарювання в системі детермінант їх поведінки. Проблемы современной экономики и институциональная теория. – Донецк: ДонНТУ, 2008.
17. Шаститко А.Е. Неоинституциональная экономическая теория. – М.: Экономический факультет, ТЕИС, 1998. – 424 с.
18. Вольчик В.В. Природа экономики современного меркантилизма и институт собственности// Постсоветский институционализм. – 2006: Власть и бизнес. Монография. – Ростов-на-Дону: Наука-Пресс, 2006. – 512с.
19. Латов Ю.В. Структурно-функциональная методология изучения теневой экономики в постсоветской России // Проблемы современной экономики и институциональная теория / Под ред. В.В. Дементьева, Р.М. Нуреева. – Донецк: МАИИ, 2008. – 500 с.
20. Нуреев Р.М. Экономика развития: модели становления. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 240 с.

Статья поступила в редакцию 16.06.2009